

Козакоцентризм як вияв суб'єктивізму художнього мислення Тараса Шевченка

Історична тема має концептуальне значення для розуміння художнього світу Т. Шевченка. З цим твердженням погоджувались ще сучасники поета – П. Куліш і М. Костомаров, розділяють його і дослідники нового часу (Д. Наливайко, В. Шевчук, Ю. Барабаш, Є. Нахлік). Та й сам Т. Шевченко сутність літератури, її завдання зводив, по суті, до представлення у слові історії народу, бо минуле сприймалось ним як основа сучасного і майбутнього. Уточнимо, що йшлося поету про "писання по-нашому", до чого закликав листовно і "батько-отаман" нечисленного на той час українського письменницького гурту Григорій Квітка-Основ'яненко "Глядіть же, зробіть по-нашому...", "пишіть, нехай Вам Господь допоможе", – писав старший письменник у листі до Шевченка [3, 328].

Однак Т. Шевченко, на відміну від Г. Квітки, інакше розумів суть "нашості", а точніше, "нашоукраїнськості". Як свідчать уже перші твори, зокрема й уміщені у "Кобзарі" 1840 р. ("До Основ'яненка", "Тарасова ніч", "Іван Підкова"), писати "по-нашому" для Шевченка одзначало писати про волю, бо прагненням до неї саме і визначалась повнота самовияву його народу, як, власне, і Шевченкового. Ще з дитячих літ від свого середовища, його думно-пісенного епосу, розповідей діда він перейняв основну ідею народної історичної пам'яті, оформлену згодом у поетичній формулі-концепті: "де нема святої волі, не буде там добра ніколи" [5]. А тому побачити "свою Україну", представити її у слові для поета було рівнозначним оспівуванню, глоризації її "долі-волі", січового братерства, "козачества, червоних жупанів", тобто колишнього славного "панування". Згодом концепція минулого України поглиблюється громадським, національно-політичним змістом, славоспів змінюється десакралізацією, але неодмінним залишається авторське почуття, суб'єктивні симпатії й антипатії як визначальний чинник добору і трансформації історичного матеріалу. Ліричне переживання, особистісне сприйняття (згадаймо "За степи та за могили, що на Україні, серце мліло...") і обумовили власне шевченківську "історію-

правду", "свою мудрість".

Першим таким переживанням було прагнення особистої свободи, відсутність моральної, духовної опори, суголосного собі ментально-емоційного світу, а тому юнак прагне ідентифікувати себе із чимось своїм, рідним, всотаним в душу з дитячих літ. Петербург з його Академією мистецтв, "святилищем" Брюллова, друзями й симпатиками на зразок "чоловіколюбного тріо" був неадекватний Шевченковій суті, далекий від його переживань і орієнтирів. Це був інший сюжет, втілення якому так і не знайшлося місця у творчості поета. Мабуть, подібний настрої мав і українець М. Гоголь, який перші свої враження від чужого міста у листі до матері вивіс так: "Тишина в нем необыкновенная, никакой дух не блестит в народе" [7, 56]. Пошуки середовища, у якому б почувався самим собою, позбувся відчуття самотності, переживань "сироти на світі, в чужому краю", привели до оживлення в уяві ватаги Енея, повстанських гайдамацьких гуртків, козацького братерства Івана Підкови й Гамалії як родини.

Ідентифікація себе саме з козацтвом як своїм родоводом, з одного боку, вказала на суб'єктивне начало як визначальне у Шевченковій візії історії. З іншого – засвідчила орієнтацію поета на ситуації феноменальні, які б відображали історію духа, акумулювали найістотніше для усвідомлення українського ества. Поза історією з її покликом до волі вповісти правду про Україну не можна, а тому слово про неї – це слово про минуле, своєрідний кобзарський чин. Таке розуміння призначення літератури Т. Шевченко заявляє не лише у назві своєї збірки, а й подає у посланні "До Основ'яненка", яке, незважаючи, по суті, на перші спроби поетичні, можна сприймати як творчу декларацію і водночас полеміку початківця із літературним метром.

Прочитавши Квітчині "Сердешну Оксану" і "Марусю", Т. Шевченко вловив їх повчальність, "науку доброго життя" у площині побутової етнографічній. Та й сам Квітка "писать по-нашему" розцінював як писать "что-нибудь назидательное" [3, 230]. "История – не моя часть," – писав Г. Квітка-Основ'яненко у листі до М. Максимовича, – пояснюючи причину відмови від історичної теми у такий спосіб: "Излагать и объяснять старину не пускаюся: я не жил тогда" [3, 258; 158]. Шевченко ж просить Квітку співвіднести з його словом про Січ, про могили, про запорожців і їх гетьманів і вказати:

Чи так, батьку-отамане?

Чи правду співаю? [5, 65]

Це була, можливо й неусвідомлена поетом, полеміка з Квітчиним "пишу, что встретится мне", полеміка, що вияскравила Шевченкові

творчі інтенції: "Співай же їм, мій голубе // Про Січ, про могили, // Коли яку насилали, // Кого положили // Про старину, про те диво, // Що було, минуло... Утни, батьку, орле сизий! Нехай я заплачу, // Нехай свою Україну // Я ще раз побачу" [5, 66]. Мабуть, і Квітка полемічності Шевченкових рядків не усвідомлював, бо, як відзначав свого часу М. Максимович, "чим відгукнувся Квітка на поетичний поклик молодого Кобзаря-Шевченка, що він написав іще по-українському?" І сам відповідав: "Дві чи три віршовані побрехеньки" [5, 106]. Концепція історичного минулого як історіософська (виразно особистісна) концепція поета-романтика в основних своїх змістових і виражальних акцентах, по суті, визначилися уже в ранній творчості. Згодом вона поглиблювалась, у якихось моментах концентрувалась, укладаючись в концептуально цілісну, художню і психологічно вмотивовану, а тому й переконливу систему.

Віднайдений у ранній поезії тон ("заспіваю – розвернулась висока могила...") виявився камертонним і для наступних творів, демонструючи спіралеподібну тяглість з відповідним початком і кінцівкою-обрамленням. Зауважмо, наскільки корелятивними є рядки першого і останнього віршів Т. Шевченка: "Засиніли понад Дніпром високі могили" ("Причинна") – "Дніпро, Україну згадаєм, // Веселі селища в гаях, // Могили-гори на степах..." ("А поки те, та се, та оне...") [5, 20; 652].

Козацька Україна, "слава козацька" як предмет зображення у поезії петербурзького періоду засвідчили тяжіння до метаісторії і метагеографії, а отже, й до їх сакралізації. Такі пріоритети обумовили «ностальгійно-романтизовано-міфологічну візію національної старовини», як слушно висловився сучасний дослідник Ю. Барабаш [1, 8], а в силу цього – й певну інерцію фольклорної і козацької міфотворчої традиції сприйняття минулого з її однозначною ідеалізацією козацької спільноти.

У період "трьох літ" Т. Шевченко являє іншу грань ідеї Вітчизни та її історії, увиразнюючи історіософію націософією. Під впливом побаченого, осмисленого і пережитого в роках 43-47-му псалом, що «виливавсь сльозами» поступається аналітичним розмислам, пророкуванню історії, тому й порівнює себе поет з пророком Ієремією: "А я, юродивий, на твоїх руїнах марно сльози трачу: заснула Вкраїна, бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла" [5, 210]. Сакралізація змінюється десакралізацією, тверезою оцінкою, що обумовлюється зміною кута зору на минуле. Доба козацтва стає своєрідним ключем до відмикання інших смислів, далеких від пафосного поклоніння, перетворюючись у метафоричну формулу причин сучасного національного лиха. Як і інші романтики, передусім

європейські, Шевченко вдається до оскарження минулого заради оздоровлення сучасного, трактуючи націю як зв'язок поколінь, як єдність "мертвих, живих і ненароджених". Тому досвід дідів вже називається не славою-волею, а гірким безслав'ям, тяжкими кайданами, що обумовили цілий комплекс проблем, означуваних як "малоросійство". Така історіософська постава поета засвідчила висоту його інтелектуалізму, аналітичності мислення, бо дозволяла виробити бачення простування нації до майбутнього.

Аналітичність як атрибутивна риса творчості періоду "трьох літ" не означала зміни основ світосприйняття і відповідно світозображення. Шевченко залишився романтиком, який, як і раніше, вдавався до найнеординарніших, сказати б, порогових ситуацій, до міфологічного часопростору і відповідних їм виражальних засобів. Особливо акцентується поетом образ могильного сну, "великого льоху" як символ змарнованої волі і водночас сховок надії на визволення. Суб'єктивізм історіософії Т. Шевченка у період "трьох літ" виявився у деформуванні чи й спрофануванні козацтва як ідеального образу, вияскравленні на міфологічній часовій вертикалі двох доленосних подій – Переяслава як знаку лиха і післяпереяславського пропащего часу. Уточнюються й топоніми на символічній мапі козацької України: Чигирин, Суботів, Холодний Яр – осердя духовного світу Т.Шевченка. Саме тому й "Іерусалим", подібно до вживаного у ранній творчості "Вавилон", засвідчує прагнення поета співвіднести з контекстом світової історії, тим самим наголосивши на значущості подій. Антиномічна пара "Січ" – "нема Січі" вивідає не лише найсуттєвіше в історичній долі України, а й означає найсокровенніше з-поміж особистісних переживань поета, щонайперше уражене національне почуття. А тому авторську концепцію у даний час щонайперше вивідають твори на історичну тему ("Чигрине, Чигрине...", "Розрита могила", "Холодний Яр", "Великий льох", "Стоїть в селі Суботіві...", "Три літа", "Гоголю", "Сон" (комедія), "І мертвим, і живим...").

Щодо творчості періоду заслання і останніх літ у шевченкознавстві усталилася думка про зміну смислових і відповідно жанрово-стильових параметрів, найвизначальнішим з-поміж яких є біблійність. У 19 ст. у літературознавчий обіг її ввів М. Драгоманов, у наш час, з-поміж інших дослідників, її відстоює О. Забужко. На наше ж глибоке переконання, ідею Шевченкової націєтворчості і в даний час найповніше представляє саме історіософська поезія.

Уже сам реєстр творів вражає своєю чисельністю: "Полякам", "Чернець", "Іржавець", "Сон" ("Гори мої високі..."), "За байраком байрак...", "Ой чого ти почорніло...", "У неділеньку у святую...",

"Буває, в неволі іноді згадаю...", "Єретик», "Заступила чорна хмара...", "Якби-то ти, Богдане п'яний...", "Бували війни й військовії свари...", "Хустина", "Швачка". Якщо ж додати до названих ті, у яких основою сюжетотворення є ліричне переживання історичного факту (на зразок "подражанія" "Осія. Глава XIV"), список буде ще розлогішим.

Центральне місце у засланській і післязасланській поезії займає поема "Сон" (" Гори мої високії..."), бо в ній, як і в творчості «горнього» для Т. Шевченка періоду ("трьох літ") представлені основоположні історіософські ідеї, що можуть закласти фундамент і новітньої націософії: братній розбрат як причина національного розколу, відступництво духовного проводу ("гетьманів усобників"), «недоумство», що, синтезуючись, і призвело до втрати колишнього «Божого раю». Для відбудови "руїни" ("горілої хати"), і передусім ліквідації руйнації духовної потрібна нова суспільна свідомість, базована, як вважає Т. Шевченко, на пізнанні народом свого минулого. Тому й прагне за "Букварем" подати історію ("тільки нашу", як уточнює поет у листі до М. Чалого), бо таке мале "діло" тільки й може наблизити "велике" – воскресіння України.

1. *Барабаш Юрій*. Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма. – К., 2004; 2. *Гоголь Н.В.* Собрание сочинений: В 7 т. – М., 1976. – Т. 2; 3. *Квітка-Основ'яненко Г.* Зібр. творів: У 7 т. – К., 1981. – Т. 7; 4. *Ушкалов Леонід*. Сковорода та інші. Причинки до історії української літератури. – К., 2007; 5. *Шевченко Т.* Кобзар. – Харків, 2005.